

El dialecte tortosí segons els llibres de text

1. PRESENTACIÓ

Per comprovar què diuen els llibres de text sobre el tortosí he tingut en compte, per una banda, els llibres de l'assignatura llengua catalana i literatura d'ESO que es van fer servir a tots els instituts públics de les Terres de l'Ebre durant el curs 2004-2005, i per una altra, un seguit de llibres de batxillerat de la mateixa assignatura vàlids per al curs 2007-2008. No he tingut en compte els llibres de l'assignatura valencià: llengua i literatura, perquè els llibres d'ESO que he pogut consultar no parlen d'altres varietats dialectals que les de la Comunitat Valenciana i, per tant, la zona del tortosí administrativament valenciana sempre apareix com a part integrant del valencià septentrional.

Tenim dos maneres de saber què és, com és i quina extensió geogràfica té el tortosí,¹ segons els llibres de text: llegir els textos explicatius que trobem sobretot en els llibres de batxillerat, o bé observar els mapes del domini lingüístic, que trobem en tots els llibres de text, i els mapes de cada un dels dialectes, que trobem només en alguns llibres de batxillerat.

1. Perquè ens entenguem, quan dic *tortosí* em referixo al que la segona edició del *Diccionari de la llengua catalana* (2007) de l'Institut d'Estudis Catalans definix com a «subdialecte de transició entre el català nord-occidental i el valencià, parlat al Baix Ebre, al Montsià, a la Ribera d'Ebre, a la Terra Alta, als Ports de Morella, a part del Maestrat i al Matarranya». La primera edició (1995) en donava dos accepcions: «Subdialecte de transició entre el català nord-occidental i el valencià parlat al Baix Ebre i el Montsià. | *PER EXT.* Conjunt de parlars de transició entre el català nord-occidental i el valencià, parlat al Baix Ebre, el Montsià, la Ribera d'Ebre, Terra Alta, Ports de Morella i part del Maestrat i el Matarranya». Si el diccionari normatiu ja vacil·la, ja us podeu imaginar què pot arribar a passar amb els llibres de text.

2. NOMENCLATURA

Tots els llibres de batxillerat, si no és en els textos és en els mapes, tenen en consideració el tortosí i el valencià septentrional (excepte Enciclopèdia Catalana, que no anomena el septentrional), i els anomenen així. Hi ha unanimitat, doncs, en la nomenclatura.

3. FILIACIÓ DIALECTAL

Tots els llibres de batxillerat també coincidixen a considerar el tortosí i el valencià septentrional com una part integrant del català occidental. També hi ha acord a presentar el tortosí com a part del català nord-occidental, i el valencià septentrional, com a part del valencià (excepte Enciclopèdia Catalana, que no l'anomena).

4. DEFINICIÓ

A l'hora de definir el tortosí, cap llibre de batxillerat diu que siga un dialecte, sinó que el presenten com un subdialecte (Edebé, Vicens Vives, Cruïlla, Teide) o com un subdialecte de transició entre el català nord-occidental i el valencià (Cruïlla); com una variant (Baula); com una varietat (Vicens Vives, Enciclopèdia Catalana) o com una varietat de transició al valencià (Edebé), i finalment, com un parlar (Enciclopèdia Catalana), com un parlar de transició cap al valencià (Grup Promotor/Santillana) o com un conjunt de parlars de transició del nord-occidental (Vicens Vives: Baix Ebre i Montsià), per una banda, i com uns parlars de transició entre el valencià i el nord-occidental (Vicens Vives: Ports, el Maestrat, la Terra Alta, la Ribera d'Ebre i el Matarranya), per l'altra.

El valencià septentrional, en canvi, és considerat gairebé unànimement com un subdialecte (excepte Enciclopèdia Catalana, que no l'anomena), tot i que amb algunes consideracions (Edebé: «una continuació de la transició del tortosí al valencià»; Cruïlla: «que comparteix molts trets amb el català nord-occidental»), o com una varietat (Vicens Vives).

5. EXTENSIÓ GEOGRÀFICA

Quan arriba l'hora d'explicar on es parla tortosí, els llibres de text de batxillerat presenten un ventall de possibilitats tan gran que resulta desconcertant: en

primer lloc, perquè no hi ha gaires coincidències entre els llibres de les diferents editorials; en segon lloc, perquè sovint, en un mateix llibre, el que es diu en els enunciats no coincidix amb el que veiem en els mapes (Edebé, Vicens Vives, Cruïlla), i en tercer lloc, perquè fins i tot en un mateix llibre (o en llibres de diferents cursos de la mateixa editorial) els mapes són substancialment diferents (Vicens Vives, Cruïlla).

Seguint la doble definició de la primera edició del DIEC, alguns llibres fan una distinció entre el tortosí estricte, que abraça el Baix Ebre i el Montsià, i el tortosí en sentit ampli, que a més a més inclou la Terra Alta, la Ribera d'Ebre, el Matarranya, Ports i el Maestrat (Edebé, Vicens Vives). Uns altres usen el terme tortosí només en el sentit estricte, però afegint les altres dos comarques de les Terres de l'Ebre (Baula: «a tota la zona de les terres de l'Ebre»; Grup Promotor/Santillana: «les terres més properes a l'Ebre»). Finalment, Enciclopèdia Catalana l'usa només en el sentit ampli, però no anomena el Matarranya.

Si ens fixem en els mapes, tant dels llibres de batxillerat com d'ESO, les possibilitats es multipliquen. Esta disparitat és deguda, segurament, a la diversitat de fonts utilitzades, que cal dir que també presenten discrepàncies. Resumint-ho una mica, ens trobem amb tres models de mapes.

En primer lloc tenim els llibres de text que segueixen les indicacions o els mapes de Veny, Martí, Alegre i Porredon. A grans trets, la principal diferència entre Veny i els seus seguidors és que el mapa Veny (i també els llibres d'ESO d'Enciclopèdia Catalana, Vicens Vives i Teide) no inclou la Ribera d'Ebre en el tortosí, i en canvi, els mapes de Martí, Alegre i Porredon (i també els mapes del nord-occidental dels llibres de batxillerat de Vicens Vives i Grup Promotor/Santillana) sí.

La novetat més destacable dels seguidors de Veny és que no inclouen les localitats catalanoparlants de la comarca oficial del Baix Aragó, com tampoc ho fan els mapes dels subdialectes del nord-occidental dels llibres de batxillerat de Vicens Vives i Grup Promotor/Santillana i els llibres de Barcanova, Vicens Vives i Cruïlla d'ESO. En això no sembla que seguïsquen el mapa de Veny, sinó més aviat l'enunciat «deixant a part les localitats més occidentals [del Matarranya]» que llegim en el manual. Una cosa semblant passa quan representen la frontera dialectal entre el tortosí i el valencià septentrional (o entre el nord-occidental i el valencià): com que el valencià es parla a «els Ports de Morella, el Maestrat, la Plana de Castelló, l'Alcalatén [...]», la frontera dialectal coincidix amb la frontera administrativa de la Comunitat Valenciana amb Catalunya i Aragó (Martí, Alegre, Porredon, els mapes de tot domini d'Edebé, Enciclopèdia Catalana d'ESO, Grup Promotor/Santillana d'ESO i batxillerat, i els mapes dels dialectes del valencià dels llibres de batxillerat de Vicens Vives, Grup Promotor/Santillana, Cruïlla i Edebé).

En segon lloc tenim alguns casos particulars. Un és el mapa de Baula, que sembla seguir fidelment el mapa de la *Gran enciclopèdia catalana*, on el tortosí

apareix com una gran àrea de transició que abraça les Terres de l'Ebre, el Matarranya, Ports, l'Alt i el Baix Maestrat, a més a més del Priorat, Alcatén i bona part de la Plana Alta. L'altre cas atípic és el llibre de batxillerat de Cruïlla, que presenta un mapa del català nord-occidental, per una banda, i un altre dels seus subdialectes; en tots dos, el nord-occidental s'estén també fins als Ports, Alt i Baix Maestrat, cosa que no passa en el mapa dels subdialectes del valencià, i en el segon, el tortosí ocupa el Baix Ebre, el Montsià i només una part de la Ribera d'Ebre, la Terra Alta, el Matarranya i el Baix Maestrat, i el lleidatà ocupa també el Priorat.

I, finalment, tenim els mapes que es basen en Marí, l'únic elaborat a partir d'isoglosses de mapes lingüístics, val a dir, tan diversos com l'ALDC o la *Flexió verbal en els dialectes catalans* d'Alcover i Moll. Els llibres de text que l'aprofiten (Castellnou d'ESO i Teide d'ESO i batxillerat) presenten una zona de transició entre el nord-occidental i el valencià que abraça bona part de la Plana Alta, Alcatén, Alt Maestrat, Ports, el Matarranya i una part del Baix Maestrat, dibuixada segons les isoglosses de les desinències de l'imperfet de subjuntiu (*cantés, cantàs / cantara*), l'article definit masculí (*lo/el*), la desinència de la primera persona del present d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació (*cantol/cante*) i l'emudiment o pronunciació de la *r* final dels infinitius (*plorar*). En canvi, la zona de transició entre l'occidental i l'oriental (o entre el nord-occidental i el central) que en el mapa de Marí (i també Castellnou) inclou part de la Ribera d'Ebre i del Priorat, només apareix en un dels tres mapes de Teide d'ESO. Notem encara que Teide, en un dels llibres d'ESO, presenta també un mapa del domini on el límit del tortosí al nord es correspon al del mapa de Veny, i al sud, sembla que corresponga a la isoglossa de l'article definit.

Com que no podem entrar en gaires més detalls, destaquem com a mínim que en alguns mapes de tot el domini lingüístic la Tinença de Benifassà apareix dins el nord-occidental (Cruïlla i Vicens Vives d'ESO i batxillerat), que les poblacions del Baix Camp que pertanyen a la diòcesi de Tortosa apareixen a l'esquerra de la línia divisòria del català occidental i oriental (Baula, Cruïlla d'ESO i batxillerat; Edebé, en el mapa del nord-occidental, hi inclou tot el Baix Camp) i que només alguns mapes presenten Olocau del Rei (Ports) fora del domini lingüístic del català (Barcanova, Castellnou, Edebé i Teide d'ESO i batxillerat).

6. CARACTERÍSTIQUES

Per a saber quins són els trets que caracteritzen el tortosí, segons els llibres de text de batxillerat, podem consultar les llistes de trets distintius entre el català occidental i l'oriental, les enumeracions dels trets característics del català nord-occidental o del valencià, i finalment, si tenim sort, alguna caracterització específica del tortosí.

6.1. *Català occidental*

L'omnipresent llista de trets distintius entre el català occidental i oriental, en cap cas, no entra en contradicció ni amb els trets propis del tortosí ni amb els del valencià septentrional. Quan enumeren només els trets del català occidental, però, els podem fer algun retret perquè alguns trets són propis només del nord-occidental (Enciclopèdia Catalana: *moixó*), són propis només del valencià (Teide: *servisc*) o són propis també d'altres dialectes orientals (Baula: *cementeri*; Cruïlla, Teide: *me, te, se, mos, vos*). A més a més, alguns posen exemples no gaire encertats (Teide: «*taulada* i *pontet* es pronuncien diferent de *teulada* i *puntet*») o desencertats del tot (Edebé: «els diftongs *gua* i *qua* es mantenen: *aigua, aquarel·la*»).

6.2. *Català nord-occidental*

En les enumeracions dels trets propis del nord-occidental en conjunt, les imprecisions són més nombroses. Per una banda, alguns llibres presenten trets que són propis de tot l'occidental i no només del nord-occidental (la distinció entre *o/u* àtones: Baula; les pronúncies *giner, sinyor, minjar*: Cruïlla, Teide; la pronúncia africada de *xut, planxa*: Cruïlla; els possessius *meua, teua, seua*: Edebé; els plurals *àsens, órdens*: Vicens Vives; etc.). Per una altra banda, presenten trets que no són generals en nord-occidental i que més aviat corresponen al que també es coneix com a lleidatà (les pronúncies *fenya, cunya*: Teide (=tarrag.); les formes verbals *cantave*: Edebé, Vicens Vives; *cantarie*: Teide; els mots *padrí* (avi): Cruïlla, Edebé; *muricec*: Cruïlla).

Finalment, també trobem descripcions de trets no gaire encertades o poc precises («Pel que fa al *vocalisme tònic*, el català nord-occidental coincideix amb el català central. En canvi, el *vocalisme àton* és més ric»: Vicens Vives; «La *e* àtona inicial s'obre a [a]»: Cruïlla; «Tendència a articular [a] les *e* inicials travades»: Teide).

6.3. *Valencià septentrional*

Els llibres de text que enumeren trets propis del valencià septentrional solen presentar l'article definit *lo, los* (Edebé, Cruïlla), les desinències del present d'indicatiu (Edebé: *-o*; Grup Promotor/Santillana: *-o/-a*) i l'emmudiment de la *-r* final dels infinitius (Edebé, Grup Promotor/Santillana), trets que compartix amb el nord-occidental, i d'altres com la pèrdua de la distinció *v/b* (Grup Promotor/Santillana). En algunes ocasions, les descripcions són imprecises (Grup Promo-

tor/Santillana: «el manteniment dels imperfets en *-às, -és, -ís*»; Cruïlla: «els sons [dz] i [ts] es converteixen en [dʒ] i [tʃ] respectivament: *tretze* es fa [trédʒe], *pot [sic]* es realitza [pótʃ]»).

Els altres llibres no parlen en particular d'este subdialecte (Baula, Teide, Enciclopèdia Catalana i Vicens Vives), però com que també presenten els trets del valencià en general, li atribueixen trets que no li corresponen en la seua totalitat: la pronunciació de la *-r* final dels infinitius (Baula, Enciclopèdia Catalana, Vicens Vives), la pronunciació de les oclusives d'alguns grups finals (Teide: *camp, difunt, salt*; Enciclopèdia Catalana: *-nt, -lt, -ng, etc.*; Vicens Vives: *-lt, -nt, rt*), l'article definit *el, els* (Vicens Vives), la desinència *-e* del present d'indicatiu (Baula, Teide, Enciclopèdia Catalana, Vicens Vives), les desinències *-ara, -era, -ira* de l'imperfet de subjuntiu (Baula, Enciclopèdia Catalana, Vicens Vives), mots com ara *creïlla* (Teide, Enciclopèdia Catalana, Vicens Vives), *dacsa* (Baula), etc.

6.4. Tortosí

Pel que fa al tortosí, els únics que n'enumeren algun tret, com és lògic, són els llibres de batxillerat, i no tots. El més habitual és consignar exemples dels paral·lelismes amb el valencià: *vore* (Cruïlla), *este* o *eixe* (Cruïlla, Grup Promotor/Santillana), *en 'amb'* (Cruïlla), la freqüència de diminutius lexicalitzats (Edebé: *granet* o *grandet, aspaiet* ['a espai']) i algun altre mot o locució com *xic -a* 'noi -a' (Cruïlla), *a boqueta nit, juí i titot* (Grup Promotor/Santillana).

Com a trets específics del tortosí, a part d'algun mot com *lligallo* o *caro*, i d'alguna mala interpretació (Grup Promotor/Santillana: *xampaina* 'xampany'), alguns apunten el canvi de *a* tònica en [ɛ] en mots com *llarg* i *aigua* (Edebé), o els plurals acabats en *-sts*, en mots com *gests* i *trists* (Cruïlla), informació que probablement han tret del manual de Veny. Cap llibre anomena la coincidència entre les persones 4 i 5 dels presents d'indicatiu i subjuntiu (*cantéssem, cantésseu*), i encara sort, perquè haurien pogut copiar la descripció errònia que dona la *Gran enciclopèdia catalana*: «Empra [...] l'imperfet de subjuntiu per al manament negatiu (*no ho provessis* 'no ho provis')».

7. MOSTRES I EXERCICIS

Per tal de practicar la identificació dels dialectes, els llibres de text solen incloure com a activitat una mostra de textos de diferents procedències. Les úniques mostres de textos del tortosí que hi podem llegir són un fragment de Desideri Lombarte (Cruïlla) i una transcripció d'una conversa oral de Caseres (Grup Pro-

motor/Santillana), treta del llibre *Els parlars de la Terra Alta* (1996) de Pere Navarro, en què es demana identificar «els trets que el defineixen com a nord-occidental» i cercar sinònims d'algunes paraules que hi apareixen.

També és freqüent un tipus d'activitat que proposa situar un seguit de poblacions en un mapa o dir a quin dialecte pertanyen. Concretament, cal que localitzen Vinaròs (Grup Promotor/Santillana), Alcanar, Tortosa, Morella, Vall-de-roures (Cruïlla).

8. CONCLUSIONS

I això passa també amb altres subdialectes? Si ens fixéssim, per exemple, en el català septentrional de transició, efectivament, ens trobem amb un panorama semblant.

És demanar massa, una classificació dels dialectes catalans senzilla, didàctica, basada en uns pocs trets lingüístics clarament definits, siguen els que siguen? L'aparició de nous llibres de referència com ara la *Gramàtica del català contemporani* (2002), dirigida per Joan Solà, o encara més, el primer volum del *Petit atlas lingüístic del domini català* (2007), de Joan Veny, no creiem que ajude a corregir el desgavell que acabem de denunciar; més aviat ens permet augurar que els llibres de text en el futur presentaran una classificació dels dialectes en què s'hauran imposat els criteris sociolingüístics per damunt dels estrictament lingüístics.

ALBERT ARAGONÉS
Professor d'ensenyament secundari

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Llibres d'ESO

- BADIA, Joan; BALCELLS, Jordi; CASANELLAS, Isabel; GRIFOLL, Jordi; SINUÉS, Lúdia (2002). *Arc. Llengua catalana i literatura. ESO 1r*. Barcelona: Hermes Editora General: Castellnou, p. 157. ISBN: 84-8287-801-8.
- (2002). *Bruc. Llengua catalana i literatura. ESO 2n*. Barcelona: Hermes Editora General: Castellnou, p. 136. ISBN: 84-8287-766-6.
- BORRELL, N.; SUBÍAS, J.; FARRÓ, L.; MARTÍ, F. (2003). *Oronell. Llengua catalana i literatura, 2. Primer cicle. ESO*. Barcelona: Cruïlla, p. 150. ISBN: 84-661-0516-6.
- CAMPS, Josep; COT, Núria; SOLDEVILA, Llorenç; TRILLA, M. Roser (2001). *Llengua catalana i literatura. 3r curs. ESO. 2n cicle*. Barcelona: Text-La Galera, p. 140. ISBN: 84-412-0653-8.

- CODINA, Margarida; MARTÍ, Carme; MARTÍ, Ignasi; SERVAT, Esperança (2002). *Llengua catalana i literatura, 1. Primer cicle*. Barcelona: Teide, p. 190 i 280. ISBN: 84-307-4625-0.
- (2002). *Llengua catalana i literatura, 2. Primer cicle*. Barcelona: Teide, p. 211. ISBN: 84-307-4626-9.
- HOMS, Lluís; BORRELL, Josep (2001). *Estímul. Llengua catalana, 2. 1r cicle ESO*. Barcelona: Barcanova, p. 143. ISBN: 84-489-0935-6.

Llibres de batxillerat

- ALEGRE, Montserrat; BARTRA, Anna; LORENTE, Mercè; PLANELLES, Albert; VERNET, Francesc (2002). *Llengua catalana i literatura. 1r batxillerat*. Barcelona: Grup Promotor/Santillana, p. 130-135. ISBN: 84-8435-549-7.
- CALAF I VICH, E.; CORENELLES I PUJOL, M.; ORTIZ I GROS, J.; SUBIRATS I BALLÚS, J.; TUBAU I FREIXA, R. (2003). *Càlam 1. Llengua catalana i literatura. Primer curs. Matèria comuna*. Barcelona: Vicens Vives, p. 171 i 179-181. ISBN: 84-316-6456-8.
- CARBONELL, Antoni; CASSANYES, Montserrat; GALLART, Marta; MACIÀ, Jaume; MUÑOZ, Anna M. (1998). *Llengua catalana i literatura, 2. Batxillerat. Matèria comuna*. Barcelona: Teide, p. 208-209 i 212. ISBN: 84-307-5029-0.
- CORRETJÉ I CARNÉ, Natàlia [et al.] (ed.) (2002). *Llengua i literatura I. Batxillerat*. Barcelona: Grup Edebé, p. 74-75 i 94-95. ISBN: 84-236-6063-X.
- GUILUZ I VIDAL, Teresa; JUANMARTÍ I GENERES, Eduard (2005). *Llengua catalana i literatura I*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 48-49. ISBN: 84-412-1181-7.
- MARTÍN, Núria; MILÀ, Roser; MIRÓ, Montserrat; CUNILLERA, Lluïsa; DANTÍ, Fina; FERRAN, Àlicia (2003). *Llengua catalana i literatura. Batxillerat. 2n*. Barcelona: Cruïlla, p. 222 i 225-231. ISBN: 978-84-661-0537-8.
- PALLAROLS I RUSCA, Jaume; SERRA I COMPANYY, Constantí (2003). *Llengua catalana i literatura. L2*. Saragossa: Baula, p. 50-51 i 77-78. ISBN: 84-479-1069-5.

Manuels de dialectologia catalana

- ALEGRE, Montserrat (1991). *Dialectologia catalana*. Barcelona: Teide.
- MARÍ, Isidor (superv.) (1992). *Mapes per a l'estudi de la llengua catalana*. 2a ed. Vic: Eumo.
- MARTÍ, Joan [et al.] (1985). *Coneguem els nostres parlars*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. CIRIT.
- PORREDON, Romí (1992). *De llevant fins a ponent: Els parlars catalans*. Barcelona: La Magrana.
- VENY, Joan (1982). *Els parlars catalans: Síntesi de dialectologia*. 3a ed. Palma de Mallorca: Moll.

Altres referències

- ARAGONÉS SALVAT, Albert (2005). *Tractament de la diversitat lingüística en els llibres de text: Els models de llengua i la cartografia d'una mostra de llibres de text d'ESO de català i valencià (curs 2004-2005)* [en línia]. Grup de Treball sobre la Diversitat i l'Estandarització, Institut Ramon Muntaner. <<http://www.sre.urv.es/proves/rmuntaner/html/altres/noticies/217/diversitat+llibres+text>> [Consulta: 28 febrer 2008].
- BUJ ALFARA, Àngela (2002). «Extensió, límits i terminologia del tortosí segons diverses fonts bibliogràfiques». A: CASANOVA, Emili; MARTÍ, Joaquim; SARAGOSSA, Abelard (ed.). *Estudis del valencià d'ara: Actes del IV Congrés de Filologia Valenciana del 20 al 22 de maig de 2000 en homenatge al doctor Joan Veny. Estudis del valencià d'ara*. València: Denes, p. 19-32. També disponible en línia a: <<http://www.alcanar.com/entitats/cel/hemeroteca/hemerotecabujextensiotortosi.rtf>> [Consulta: 28 febrer 2008].
- PASCUAL, Ester; JAIMEZ, Toni (2005). *El tractament de la llengua catalana als llibres de text de secundària: Informe sobre el tractament de la llengua catalana als llibres d'ensenyament secundari obligatori (ESO) de l'Estat espanyol* [en línia]. Barcelona: Observatori de la Llengua Catalana. <http://www.observatoridelallengua.cat/arxius_documents/informe_10_definitiu.pdf> [Consulta: 28 febrer 2008].